

"Kitabi-d d Qorqud" dastanının qrammatik t dqiği

(fonetik; morfoloji və sintaktik təhlil) Bakı, "Elm" - 2018. Kitab haqqında ümumi qeydlər)

"Dədə Qorqudun kitabı" min ilə yaxındır ki, Azərbaycan dilinin ədəbi və poetik memarı olaraq özünəqədərki çoxxəsrlik ümumtürk dili ənənələri fonunda yazılı ədəbi nitq üçün linqvistik mərkəzləşmə yaratmışdır. Bu abidənin qrammatik arealı türk dillərinin leksik sintezini əldə edərək Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşma prosesini təmin etməkdə əsaslı statusa malikdir. N.Xudiyevin təəbirincə desək, bu dastan "...Azərbaycan dilinin təkcə imkanlarını nümayiş etdirmir, həm də təşəkkül prosesinin tarixi "məntiqini" faktlaşdırır" (N.Xudiyev Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, Bakı-1995, səh.81).

Əvvəlcə şifahi, sonra yazılı ədəbi dil üçün belə bir başlanğıc dil inkişafının ənənə halını formalaşdırmaq üçün kifayət qədər güclü dəyərlərə malikdir. Bu gün üçün də dil təhlili və tarixi ilə əlaqədar istənilən mövzu barədə dastan materialları önəmli xarakter daşıyır. Bu əsasla "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının elm aləminə məlum olmasının 200 illiyi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2015-ci ildə verdiyi sərəncama uyğun olaraq "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının qrammatik tədqiqi (fonetik; morfoloji və sintaktik təhlil) Bakı-"Elm"- 2018" adlı həmmüəllifli kitab nəşr edilmişdir. Bu kitab qorqudşünaslığa yeni bir töhfə kimi həm dilimizin zəngin quruluşu haqqında yeni araşdırmaları ortaya qoymuş, həm də belə bir möhtəşəm dastanın tarixi, müştərək dil, üslub keyfiyyətlərinin, qrammatik çəkisinin yeni elmi sirlərini açıqlamışdır. "Kitabi-Dədə Qorqud"un dil tərkibinin araşdırılması dastanın özündən sonra davam edən anadilli ədəbiyyatımızın ilk qaynaqlarından biri kimi ədəbi dəyər rolunu oynayır.

Məlumdur ki, dastanın qrammatik tədqiqi ilk dəfə Ə. Dəmirçizadə məşğul olmuşdur (Ə. Dəmirçizadə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili, Bakı, 1959). Ötən altmış il ərzində müxtəlif araşdırmalar əsaslı şəkildə davam etsə də, abidənin hələ də öyrənilməmiş bəzi elmi tərəfləri qalmaqdadır. Dastanın elmi əhəmiyyəti o qədər dərin ki, bu sahədə aparılan hər bir zəhmət yüksək dəyərləndirilməyə layiqdir. Belə bir elmi araşdırmalar, məntiqi qənaətlər, gizli qalmış leksik, qrammatik xüsusiyyətlərin geniş elmi izahını irəli sürən sanballı fəaliyyətin nəticəsi olan "Kitabi-Dədə Qorqud dastanlarının qrammatik tədqiqi (fonetik; morfoloji və sintaktik təhlil) adlı kitab bu şərəfli nailiyyətlərin sırasına öz imzasını atmışdır.

Kitabda müxtəlif müəlliflərin dastan haqqında məlum bölmələr üzrə elmi fikirləri yer almışdır. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının dil vahidləri ümummilli düşüncənin bütün sferaları üçün həm sadə, həm də mürəkkəb qaydada ifadə imkanlarını linqvistik təhlil çərçivəsində araşdırmağa hər zaman əlverişli material təqdim edir. Bu baxımdan "Kitabi-Dədə Qorqud dastanının qrammatik tədqiqi..." kitabı da Azərbaycan dilinin təkcə ümumxalq dil məsələlərini deyil, bütöv ədəbi dil prosesinin öz tarixi mərhələsində əldə etdiyi və baza materialından faydalanan morfoloji və sintaktik kateqoriyaların keyfiyyətini açıqlamışdır. Dastanın məzmun keyfiyyətini tamamlayan qrammatik göstəriciləri üzərində dil və üslub vəhdəti bütöv tarixi funksiya daşıyır. Bu funksiya həmin göstəricilərin hansı kökdən törədiyini, ayrı-ayrı

türk ləhcələrini vahid ədəbi dil ətrafında sıxlaşdırdığını, leksik və qrammatik normalarda tədrisi sabitləşmə prosesinin baş verməsini həyata keçirir. Qrammatik normalar yaxın və ya qohum dillərin diferensial variantlarının vahid struktura modelləşməsinə təmin edir. Bu zaman çoxvariantlılıq, əslində norma üçün seçilən dil vahidinə aid elmi, milli, demokratik əsasların açılmasına yardım edir.

"Kitabi-Dədə Qorqud"un qrammatik tədqiqatında həm fonetik, həm də morfoloji-sintaktik vahidlərin həmin variantlılıq əsasında hansı mərhələləri keçdiyini, hansı abidələrdə, lüğətlərdə, digər türk dillərinin ədəbi dilində yer aldığını müqayisə və təhlil üsulu ilə araşdırmışdır.

Kitabın I fəslə dastanın fonetik quruluşu haqqındadır. Müəllifin özünün də əvvəldə qeyd etdiyi kimi bu, dil araşdırmaları içərisində ən mürəkkəb, ağır zəhmət tələb edən bölmədir. Şifahi sistemin olmaması bütün fonetik tərkibin yazıda ifadə imkanlarından kənara çıxma bilmir. Həmçinin, ərəb qrafikalı Azərbaycan fonetikasi bir çox samitlərin, xüsusilə saitlərin ifadəsində ciddi daralmalar yaradır. Burada dastanın yazıya alınmasından öncə şifahi dil nümunəsi kimi daha çox milli fonetik xüsusiyyətlərə mənsub olmaq cəhəti nəzərə alınsa, təbii ki, dastan üzərində fonetik araşdırma aparən müəllif əvəzlənmələri dastanın yazıya alındığı (üzü köçürüldüyü) vaxta qədərki mövcud abidələrlə müqayisə və oxşarlıqlar əsasında aparmalıdır. Bu abidələr "Orxon-Yenisey", M.Kaşğari-nin "Divani-lüğət-it-türk", Hinduşah Naxçıvaninin "Əs Seyyidi-Cəmal", İbn Mühənnanın əvəzsiz əsərləridir ki, bunların hər birindən adı çəkilən məsələlər istinadlarla sübut edilmişdir.

I fəsilə fonetik araşdırma saitlər, samitlər, ahəng qanunu və yaxud fonetik uyşumalar, ərəb, fars əsilli sözlərin Azərbaycan tələffüzünə uyğunlaşdırılması məsələlərini əhatə edir. "Saitlər" bölməsində dilimizin ərəb qrafikası ilə işarəsi olan və olmayan sait səslərinin bölgüsü, müstəqil fonem olaraq mövqeyi analiz edilmiş, fonetik qanunların təbiətindən irəli gələn bəzi mülahizələr üçün ədəbi dil tarixçilərinə (H.Mirzəzadə, Ə.Dəmirçizadə, A.Axundov) əsaslanan təhlillər edilmişdir.

Samitlər qrafik işarələr sisteminə nisbətən mümkün xüsusiyyətləri ilə bir addım irəli mövqedədir. Məlumat əsasən, "Dədə Qorqud" dastanında 25 samit hərfdən istifadə edilmişdir (səh.36). "Bunların içərisində, əlbəttə tarixi fonetikanın bir sıra samit qrafemləri (məsələn, dörd cür yazılan z, üç cür s, iki t, d, n daxil olmaqla 36 hərfi işarənin işlədildiyini görürük" (səh. 36). Bu məsələdə də qədim dövrün alimlərinin fikri önə çıxarılmış, onların elmi əsasları ilə müasir fonetikanın tələblərinin üst-üstə düşdüyü qeyd edilmişdir. Belə ki, müəllifin yazdığı kimi adı çəkilən alimlərin Azərbaycan dili üçün məqbul sayılan samitlər sonralar da Azərbaycan ədəbi dilinin fonetikasına öz əksini tapmamışdır. "XI əsrdə M. Kaşğari, XIII əsrdə Hinduşah Naxçıvani XIV əsrdə İbn Mühənnə və başqaları da həmin fonemlərin türk yazısında və tələffüzündə yersiz olduğunu öz əsərlərində qeyd etmişlər" (səh. 37). Ərəb və fars dillərinin də bilicisi olan bu alimlər yadnılmamış, nəticə etibarilə çağdaş araşdırmalar üçün düzgün istiqamətləndirici

təhlillər irəli sürmüşlər. Qarşılıqlı və bir-birini tamamlayan elmi mühakimələr sonucda tarixi fonetika, o cümlədən "Kitabi-Dədə Qorqud"un mövcud olmayan şifahi səs sisteminin yazıda hansı əsaslarla əks oluna biləcəyi ehtimalını düzgün elmi nəticələrə bağlamışdır.

Ahəng qanunu və uyşumalar məsələsində səs izləməsi qanununun bu abidədə təkcə sait, samit izləməsinə deyil, bir sıra morfoloji kateqoriyalarla (hal, şəxs, zaman) özünü göstərən morfonoloji hadisənin tarixi, elmi əsasları məlum edilmişdir.

Dastanda alınma sözlərlə bağlı məlumatda qeyd edilir ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" da işlənmiş ərəb, fars sözləri də ən azı fonetik baxımdan cilalaşdırılmış sözlərdir (səh.52). Burada Azərbaycan tələffüzünə uyğun olmayan səslərin mövcud variantlarla əvəz edilməsi və bu əvəzlənmənin bu günə kimi həm xalq dilində, həm də ədəbi dildə daşılaşaraq işləndiyi göstərilmişdir.

Kitabın II fəslə "Kitabi-Dədə Qorqud"un morfoloji təhlili adlanır. Qeyd edək ki, qrammatik quruluşu formalaşdırən kateqoriya anlayışı normaların formalaşma prosesindən asılıdır. Doğrudur, ən qədim abidələrdən olan "Orxon-Yenisey"də qrammatik kateqoriyalar tam normalaşmamış vəziyyətdə olsalar da, türk dilinin integrativ və dinamik inkişafını sübut edən nümunə kimi meydana çıxmışdır və bu kateqoriya əlamətlərinin ilkin forması olaraq türk dillərinin morfoloji quruluşunun mükəmməllik səlahiyyətini hər zaman təsdiq edir. Təbii ki, belə bir səviyyə bir neçə əsr sonra ümumxalq dili əsasında yaranan möhtəşəm bir abidənin qrammatik göstəriciləri üçün əsas fond və ya stimulyar mənbə rolunu daşıyacaq.

"Kitabi-Dədə Qorqud"un ədəbi dili onun morfolojiyası və sintaksisi üzərində qurulmuşdur. Morfoloji tədqiqatda nitq hissələri, onların dəyişməsi, morfoloji əlamətləri müəyyən şəraitdə qəbul eləməsi ilə bağlı məlumatlar verilmişdir. Dastanın milli abidə kimi öyrənilməsi qrammatik funksiyaların ümumxalq dilini ədəbi dilə sarı sıxlaşdırarkən hansı keyfiyyətləri saxladığını öyrənmək məqsədi daşıyır. Araşdırmalarda nitq hissələrinin mənaca, quruluşca növləri, müasir Azərbaycan dilini onlara bağlayan vasitələr, bunların elmi və tarixi mənbələrdə əksini tapması, dialektlərin bəzi arxaik əlamətləri saxlanma yeri kimi qoruması və s. məsələlər araşdırılmışdır. Söz yaradıcılığı imkanlarının genişliyi, nitq hissələrinə aid düzəltmə, hətta mürəkkəb sözlərin törəmə prosesinin mümkün istiqaməti açıqlanmış, bütün ədəbi dil keyfiyyətlərinin sonrakı mərhələdə anadilli poeziyanın dövrü fəaliyyəti üçün əvəzsiz istinad rolunu oynadığı dəyərləndirilmişdir. Müasir dilimiz üçün arxaik olan formaların dəyişilmə səbəbləri öyrənilmiş, qrammatik tərkibdə azlıq təşkil edən belə əlamətlərin hansı vəziyyətlə bağlı olduğu göstərilmişdir.

Tədqiqat Azərbaycan dilinin ad və hərəkət mənalı sözləri ilə yanaşı, onların nitqdə dinamikasını həyata keçirən kateqoriyaların paralel olaraq inkişaf dərəcəsi də mühüm məsələlərdən hesab edilmişdir. İsimlərdə hal, cəm, mənsubiyyət, xəbərlilik şəkilçilərinin sözlər arasında rabitə vasitəsi kimi hansı səviyyədə və şəraitdə öz imkanlarından istifadə edə bilmə özəllikləri haqqında qə-

naətlər dastanın elmi əhəmiyyətini dərinləşdirmişdir. Xüsusilə maraq doğuran onomastik adların sadalanması Azərbaycanın əhalisini, coğrafiyasını müəyyənləşdirməkdə müəyyən mənə kəsb etmiş, əvəzlilik və feilin milli nitq hissəsi olaraq daha geniş leksik fonda malik olması məsələsi də önə çəkilmişdir.

Əsas nitq hissələri ilə müqayisədə köməkçi nitq hissələrinin tarixi açıqlanması bir qədər mürəkkəb xarakterə malikdir. Leksik mənaya malik olmayan sözlərin hansı mənşədən əmələ gələ bilməsi faktları morfoloji quruluşun təhlil istiqamətlərindən birini təşkil etmişdir. Odur ki, hər bir morfemin üzərində dayanılmış, həmin sözlərin nitqdə mövqeyi öz əhəmiyyətini izah edərək tədqiq edilmişdir.

Morfoloji təhlildə də nümunələr digər qədim abidələrlə müqayisə edilmiş, oxşarlıqlar və eyniliklər, onların daşıyıcılıq funksiyası ədəbi dilin tarixi üçün müstəsnaqlıq çəkisini saxlamışdır.

III fəsil sintaktik araşdırmaları təşkil edir. Sintaktik vahidlərin dilin ən böyük ifadə modeli olduğunu düşünərək burada bütün materialların vəhdət yaratdığını inkar etmək olmaz. "Kitabi-Dədə Qorqud"un söz birləşmələri, cümlə strukturu mükəmməl dil təzahürüdür. Bu mükəmməlliyin konturları genişləndikcə sintaktik tərtibatın ifadə vasitələri rəngarəng qrammatik-iltisacı prinsipləri mənimsəmiş, bu xüsusda aparılan sintaktik təhlil üçün limitsiz əhatə dairəsi yaratmışdır. Dastanın poetik, bədii gücünü artırən cümlə tərkibinin və quruluşunun təhlilə cəlb olunması əslində mətn texnikasının qədimliyini real faktlar zəminində təsdiq etmək məqsədi daşıyır. Söz birləşmələrinin növləri, sadə cümlədən mürəkkəb konstruksiyalara qədər geniş tədqiqat aparılmış, ifadə vasitələrinin də tərkibi xüsusiyyətləri və şəkli əlamətləri istər-istəməz müəllifin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" un belə öyrənilməsi ona görə əhəmiyyətlidir ki, ədəbi dil tarixi ilə bağlı istənilən tədqiqat işində mütləq bu dastana toxunulur, onun tarixi təsirindən, hətta ədəbi dilin irəliləmə istiqamətini müəyyənləşdirən uzun zamanın başlanğıcında tənzimləyici forma kimi dayandığı dəfələrlə sübuta yetirilir.

Günel ORUCOVA,
AMEA-nın Nəsimi adına
Dilçilik İnstitutunun
dissertantı